

2017, No 3–4, 23–38

АНЕТА СТОЯНОВА

Медицински университет – София

✉ anetastoyanova19@abv.bg

**ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ У НАС ДНЕС:  
ПРАВОПИСЪТ ЛИ СЛУЖИ НА ОБЩЕСТВОТО, ИЛИ ОБРАТНО?**Анотация:

Статията предлага преглед на правописните и пунктуационните правила със задължителен характер, но без приложение в практиката. Дългогодишната дискусия в езиковедските среди и извън тях за това опасно разминаване не доведе до конкретни решения и действия и проблемът с все по-явното отдалечаване на обществото от идеята за необходимостта от общ правопис се задълбочава. Този материал е поредният призив да се прояви далновидност както в преценките, така и в действията.

Ключови думи:

езикова норма, правописни, пунктуационни и граматически правила, езикова практика

Правописната норма и кодификацията са предмет на оживени спорове от далечната възрожденска епоха до наши дни. Зад този „феномен“ стои едно съвсем простичко обяснение: езикът не е затворен в границите на определена научна област обект на изследване, а е явление, което е неделима част от живота на всеки човек. И ако пред специалистите езиковеди стои целта да анализират и опишат езиковата система, то за неспециалистите, които си служат с езика в своето ежедневие – битово и професионално – езикът не е цел, а средство за осъществяване на адекватна за времето си комуникация.

Тази адекватност днес се измерва с формулата *количеството предадена информация, обратнопропорционално на изразходеното за това време*. Формула, чрез която ние трябва да установим „работят“ ли актуалните правописни и пунктуационни правила, т.е. адекватни ли са те на съвременната езикова ситуация. За да стигнем до отговора на задачата обаче, ни е нужно правилно зададено условие и то е следното: интересува ни езиковата ситуация именно в обществото, а не в науката за езика. Лингвистите са само незначителна част от потребителите на правописа и той трябва да обслужва не единствено специалистите по

езика, а и хората с най-разнообразни сфери на действие и различна степен на образованост. Спрямо това условие се откроява проблем с две страни. От една страна, понятия като *съчинително и подчинително отношение, основа на причастие, първо и второ спрежение, приложение на подлога* и т.н. са свързани със знания из областта на езикознанието, а правописът трябва да е в състояние да обслужва както специалистите от други научни области, така и изобщо несвързаните с науката носители / потребители на езика. От друга страна, много от действащите в момента правописни и пунктуационни правила изискват обмисляне и взимане на решение за изпълнението на определени „езикови операции“, докато съзнанието на пишещия е заето с мисли от съвсем друг характер. *Количеството предадена информация, обратнопропорционално на изразходеното за това време* – това е ритъмът на живот днес, а писането по изцяло автоматизирани правила е подходящият за този ритъм начин на писмено използване на езика. Ако начинът на писане не отговаря на ритъма на живот, първият просто ще бъде отхвърлен от втория. И тъй като правописът трябва да обслужва обществото, а не обществото – правописа, единствената посока на развитие би могла да бъде тази, в която правописните правила се доближават до хората, а не хората – до правописните правила.

Ще разгледам проблема и по същество, като посоча някои случаи, при които не може да се стигне до автоматизирано прилагане на правописните и пунктуационните правила. Най-категорично е игнорирането на тежката система от указания за слято, полуслято и разделно писане на сложните и съставните думи и за поставянето и изпускането на запетаята както в простото, така и в сложното изречение. Дистанциране на обществото се наблюдава и спрямо граматическите правила. Ще споделя наблюденията си, подкрепяйки ги с примери от „Официален правописен речник на българския език“ (София, 2012)<sup>1</sup> – последната дума на кодификаторите.

*Правилата за слято, полуслято и разделно писане на сложните и съставните думи*

I. Правилата за изписването на сложните съществителни имена (съответно: словосъчетания от две съществителни имена) налагат различен тип изписване на един и същ тип имена. Следните примери илюстрират трите възможни типа изписване в пет отделни случая, зад всеки от които стои различна теория на правописа:

- (1) *министър-председател* – (2) *екип кандидат* – (3) *балетмайстор* – (4) *айскафе* – (5) *бизнесадминистрация* и *бизнес администрация*

<sup>1</sup> След цитатите и примерите от „Официалния правописен речник на българския език“ (София, „Просвета“, 2012) в квадратни скоби се посочва само страницата, на която се намират те.

Случаите (1), (2) и (3) следват традиционно наложилото се правило за изписване, докато за случаите (4) и (5) действа ново правило – за новопостъпилите чужди думи в българския език.

За случаите (1) и (2) определящ фактор за изписването е резултатът от промяната на формата: тъй като например при членуване на *министър-председател* [58] се променя само втората част (*министър-председателят*), изписването е полуслято; обратно: при членуване на *екип кандидат* [58] се променя първата част (*екипът кандидат*), затова изписването е разделно.

За случаи като *балетмайстор* [52] обяснението в речника е кратко: те се пишат слято по традиция.

В дълбочина замисълът на правилото за изписване на случаите (4) и (5) е те да изграждат опозиция: докато *айскафе* [52] се пише слято, защото съставките му (първата или и двете) са от чужд произход и не се употребяват като самостоятелни думи в българския език, то съставките на думи като *бизнесадминистрация* [52] се употребяват и като самостоятелни думи и се допуска разделно писане. Така случаят (5) се разтегля до два варианта на изписване – слято и разделно. Като „подусложнение“ на усложнението (5) се явява думата *бизнесмен* [174] – едно от съчетанията с *бизнес*, неразполагащо с разделно изписвано съответствие.

Прегледът на случаите дотук води до обобщението, че критериите за изписването на сложните съществителни имена са от особено разнообразен характер.

Отделен случай са сложните съществителни имена, които според указанията в речника трябва да се възприемат като фразеологични и трябва да се изписват полуслято, например *снага-топола* [59]. На изписването на този случай можем да противопоставим изписването на случая *екип кандидат*, защото се получават два типа изписване, въпреки че промяната на формата и в двата случая настъпва в първата част на сложното съществително име. Така се оформя следната опозиция по изписване:

(6) *снага-топола* – (2) *екип кандидат*

Някои чужди думи се пишат полуслято по традиция и според оригиналното им изписване, докато други се пишат слято и разделно, например [65]:

(7) *виз-а-ви* – (8) *аламинут* – (9) *де факто*

II. Правилата за изписването на сложните прилагателни имена не са в състояние да постигнат системно прилагане в езиковата практика по няколко причини. Първата е, че те се базират на съчинително-подчинителната опозиция, а това води до обяснение, с което могат да се справят само специалистите по езика. Ето един пример за противоположни по начина си на изписване прилагателни имена вследствие на това, че „основен правописен принцип при сложните думи е *синтактичният*“ [51]:

(10) *аленочервен* – (11) *бял-червен*

Наравно специалисти и неспециалисти по езика трябва да разбират, помнят и прилагат правилото, че първата съставка на сложни прилагателни имена като *аленочервен* [56] представлява наречие, което е подчинена основа, и затова изписването е слято, докато прилагателни имена като *бял-червен* [61] се пишат полуслято, защото в тях има равноправно отношение между две главни основи. Тоест всички потребители на езика трябва да имат знанията и търпението своевременно да правят както синтактичен, така и морфологичен анализ.

Втората причина е, че правилата се превръщат в бремене и за специалистите по езика, защото, ако те се натъкнат на сложно прилагателно име, докато съставят своите писмени текстове, трябва да прекъснат потока на мисълта си заради съответния лингвистичен анализ.

Третата причина е, че опасността от грешки не е „запазено право“ на неспециалистите, тъй като специалистите по езика също могат да попаднат в клопката на субективността, що се отнася до друго правило за изписването на сложните прилагателни имена. Когато на пишещите се налага да стигат до съавторство в оформянето на дадени правила, резултатът се характеризира с многообразие от варианти. Субективната страна на правилата е тяхната слаба страна. Такъв е случаят, при който трябва да се разсъждава върху това дали сложното прилагателно име представлява „смыслово единство“, защото трябва да се изчисли степента на споеност на думите в определени съчетания и според нея да се пристъпи към слято или разделно изписване. Така изискванията към нашите езикови компетенции се увеличават: ние трябва да можем да извършваме и семантичен анализ. Ето една такава опозиция по отношение начина на изписване:

(12) *новоназначен* – (13) *невинно оклеветен*

Случаите от типа (12) са представени в речника като сложни прилагателни имена с главна основа причастие и с подчинена основа различни части на речта, поради което се изписват слято [56]. Случаите от типа (13) са съчетания от наречие и прилагателно име (причастие), те се пишат разделно, защото не представляват смыслово единство [64]. Това означава, че случаите (12) се изписват слято, защото представляват смыслово единство. Проблемът, от една страна, е, че разделно и слято изписването съчетания показват формална връзка помежду си: те имат за главна основа прилагателно име или причастие. От друга страна, някои от противоположните по начина си на изписване сложни прилагателни имена сами по себе си представляват „смыслово единство“ – смысловата връзка между членовете на тези опозиции е толкова явна, че различното им изписване противоречи на нормалната логика. Такива са например следните примери към същите случаи (12) и (13) [56, 64]:

(12) *бавноразвиващ се* – (13) *изключително надарен*

(12) *свърхбързодействащ* – (13) *бавно прелитащ*

В резултат очакването цялото общество да има единно мнение по въпроса кои съчетания трябва да се изписват слято и кои – разделно, би било абсолютно нереалистично.

III. Благодарение на нуждата от семантичен анализ се снабдяваме с варианти на изписване и при сложните наречия. Ето как следното обяснение води до опозиция от случаи на слято и разделно писане [57]: „Когато съчетанието от предлог и съществително име не образува смислова цялост с ново значение, двете думи се пишат разделно“. Към това са посочени примерите:

(14) *подръка* в: *Тогава само тази книга ми беше подръка.*

(15) *под ръка* в: *Той водеше под ръка старата жена.*

Със сигурно неразбиране ще завърши запознаването на неспециалиста по езика с правилото за сложните наречия, според което те се изписват слято, когато са самостоятелно употребени, но разделно, когато участват в изрази. Логиката за различното изписване остава недостъпна например в следния случай:

(16) *открай; докрай*

(17) в израза *от край до край*

Що се отнася до специалиста по езика, мога да предположа, че той ще потърси причината за отграничаването на *открай* [444], *докрай* [235] от *от край до край* [57] в различния смисъл, който носят наречията във и извън изрази. Опозицията (16) – (17) обаче не показва разлика в значението в двете употреби. Тогава лингвистът би могъл да определи критерия за изписването като синтактичен или като етимологичен. Тук ще преустановя търсенето на причината за различното изписване, защото тя всъщност не е нужна никому. Нужно е логически ясно, лесно запомнящо се и универсално за всички употреби правило за изписване на наречията.

Извън моя коментар ще останат следващите етапи в раздробяването на случаите според правилата за слято, полуслято и разделно писане; няма да се спирам и на „висящите въпроси“ *вкъщи – у дома, наум – на глас* и т.н. Целта ми е да обърна внимание на основните случаи и отнесените към тях правила за слято, полуслято и разделно писане, а не да установя липсата на крайна граница в поредицата, градена от случаи и правила. При това мога да обобщя, че поради големия брой и различния характер на критериите, по които се определя типът изписване на сложните и съставните думи, както и поради големия брой на типовете изписване – слято, полуслято и разделно – в този свой аспект правописните правила изцяло са изгубили връзката си с обществото. Реална възможност тази връзка да бъде възстановена, виждам в свеждането на това „богатство“ от случаи и правила до числото едно: един критерий и един начин на изписване. Това, мисля, ще даде основания за надежда, че пишещите неспециалисти по български език ще се обърнат към правилата с повече ентузиазъм да ги овладеят.

*Някои граматически по своята същност правописни правила*

Тъй като е най-консервативната сфера на езика, граматическата система е особено устойчива на промени. Но промените са неизбежно следствие от езиковия развой. И ако първата задача на кодификацията е да поддържа стабилността на книжовната норма, то нейната втора задача би трябвало да бъде съвременното „преразглеждане“ на правилата, когато те спират да отразяват реалната езикова ситуация. Това е елементът на консервативност и категоричност на постановките и предписанията трябва да отстъпи пред „волята“ на обществото, за да се съхрани връзката между правила и практика.

Според мене следните граматически правила трябва да загубят своя задължителен характер, защото българското общество вече се е освободило от тях.

I. Употребата на местоименните форми за мъжки род в единствено число *кого, когото, някого, никого* не е задължителна за устната, но е задължителна за писмената реч [28]. Всъщност това са т.нар. падежни остатъци при въпросителните, относителните, неопределителните и отрицателните местоимения (на това място в речника не са споменати обобщителните местоимения) и обяснението, че те се отнасят за лица и изпълняват роля на допълнение в изречението, не прави по-разбираемо за неспециалиста по езика естеството на езиковото явление. За днешния езиков усет тези форми вече са еднакво чужди в устното и в писменото си проявление, вследствие на което не са белег на естествената, стилистически немаркирана реч и рядко се срещат в своя граматически коректен вид, отразен в следните примери [28]:

(1) *Кого ще поканиш на рождения си ден?*

(2) *На кого можеш да се довериш?*

Основната форма – именителната – вече се е наложила в речта ни като генерализирана и е изместила винителната и дателната, така че днес ние се изразяваме по този начин: *Кой ще поканиш на рождения си ден? На кой можеш да се довериш?*

II. Окончанието за първо лице множествено число сегашно време на глаголите от първо и второ спрежение е *-м* [28]:

(3) *четем, пишем*

Развойните процеси аналогия и икономия на езика обаче са една от причините окончанието *-ме* за първо лице множествено число в сегашно време на глаголите от трето спрежение да се разпространи и върху глаголите от първо и второ спрежение, така че все по-често се сблъскваме с вариантите *четеме, пишеме*. Това отклонение от правилото в езиковата практика има стара история – не от този, дори не от миналия век формата на *-ме* се опитва да измести тази на *-м*, което означава, че

в този случай може да говорим за проведена проверка на времето, чийто резултат определено не е в полза на въпросното правило.

III. В състава на учтивата форма глаголните форми на *-л* се употребяват в множествено число, а глаголните форми на *-н* и *-т* – в единствено число [29]:

(4) *Г-жо Петрова, Вие сте одобрили проекта.*

(5) *Г-не, Вие сте одобрен за кредит.*

Съгласуването на причастието във формата за учтивост също показва отклонение в практиката от езиковите правила. При това в две посоки. Първо, поставянето на миналото деятелно причастие по правило в множествено число предизвиква вътрешна съпротива у носителя на българския език, защото така той трябва да извършва граматическо съгласуване, което е в разрез с логическото съгласуване. Поради значителния превес на броя на нелингвистите спрямо този на лингвистите носителят на езика съгласува причастието с подлога не по число, а по род, т.е. извършва логическо съгласуване. Така формата, която, може да се каже, вече се е наложила, е следната: *Г-жо Петрова, Вие сте одобрила проекта.*

Второ, съгласуването на миналото страдателно причастие с подлога по правило по род вече показва разколебаване в практиката. Вследствие съзнанието за задължителност на правилото за граматическото съгласуване в учтивата форма, съдържаща минало деятелно причастие, по аналогия започва да се извършва граматическо съгласуване и в учтивата форма, съдържаща минало страдателно причастие. Да разграничи двата вида причастие и да извърши подходящото за всеки от тях съгласуване, се оказва нелека задача за неспециалиста по езика и така ставаме свидетели на все повече абсурдни случаи като този: *Г-не, Вие сте одобрени за кредит.*

IV. Бройна форма за множествено число имат само съществителните имена от мъжки род за нелица. Съществителните имена, назоваващи лица, имат само обикновена форма за множествено число [26–27]:

(6) *10 билета*

(7) *15 ученици*

Бройната форма при съществителните имена от мъжки род е старо, но живо явление в езиковата ни система. Но също така старо и живо е езиковото ни чувство, според което поставяме в тази форма всички съществителни имена, без да се замисляме дали с тях се означават лица или нелица. Например обичайно е учители филолози да се отчитат на Педагогически съвет така: *В класа има тридесет ученика, сред които – петима отличника.* Показателно е това, че никой сред състава на Педагогическия съвет, състоящ се логично от представители на най-високообразованата част на обществото, не бива смутен от употребените граматически форми. Защото това са общоупотребяваните форми.



V. Ще завърша това своеобразно пътуване по широкия път, делеящ кодификация и практика, с въпроса, който по стечение на обстоятелствата оглави трайно класацията на най-наболелите и съответно обсъждани проблеми в българския правопис – тази характеристика е достатъчна всеки да се досети, че имам предвид правилата за употребата на пълния и краткия член при съществителните имена от мъжки род. Излишно е да се спирам на аргументите, които са за отпадането на синтактичното правило, защото те са представяни достатъчно много и обстоятелствено. Само ще „се подпиша“ под тях с думите, че провеждането на цялата изключително сложна дискусия „За и против пълния член“ се обезсмисля от простия факт, че това правило не действа в езиковата практика. Ето един типичен пример за членуване в заглавие на текст от учен неезиковед: *Живот и дейност на Стоян Попгеоргиев Шоков – духовникът* (вм. *духовника*) *Стефан (1878–1944)*.

Ако за цели поколения български езиковеди е било и продължава да бъде въпрос на обич към родния език да бдят над пълния член в научната и учебната литература, то аз мисля, че всички показатели, по които кодификацията отдалечава българина от естественото за неговия усет ползване на езика, е отдалечаване в определен аспект и от самия език. А именно правилата за употребата на пълния и краткия член са въпросът, при чието споменаване пред наши произволни събеседници можем с най-голяма степен на сигурност да очакваме спонтанна реакция на отрицание и дистанциране.

### *Правилата за употребата на запетаята*

Според преобладаващата в обществото ни представа понятието *пунктуация* се припокрива с понятието *запетая*. Това е така не само защото правилата за използването на пунктуационния знак запетая са значително повече от правилата за останалите пунктуационни знаци. Броят им е повече от допустим за време, в което процесът *езикова икономия* – във всеки един смисъл на израза – е по-активен от всякога. Не само това обаче е препятствието, което стои между тях и създаващия писмени текстове на български език: правилата за употребата на запетаята са обвързани със строгонаучно знание за езика, те са създадени с идеята, че всеки човек крие в себе си езиковедски талант.

Нефункционалността на тези правила аз виждам в три посоки, в които ще насоча и своя коментар.

I. Като цяло, обяснението на правилата е разбираемо само за специалистите по езика.

Дефиницията на пунктуацията в Академичния правописен речник съдържа обяснението: „Основният принцип в българската пунктуация е синтактичният. Малка част от пунктуационните правила се обуславят



от смислови и интонационни особености на изречението“ [74]. Именно синтактичният анализ е по силите само на тези, които разполагат със строгонаучно знание за езика. Придобиването на такова знание е заложено в учебната програма на прогимназистите и от всеки учител по български език и литература можем да научим, че за децата това е материал с повишена трудност – факт, оповестен от редовните отчети на резултатите от Външното оценяване след 7. клас, който сочи сложното съставно изречение като един от най-проблемните въпроси в изпита. Този въпрос изисква основно две умения: да се определя видът на изречението и мястото на запетаята в него. И тук държа дебело да подчертая, че Външното оценяване след 7. клас е крайъгълен камък в обучението в училище и за него подготовката по български език, литература и математика достига своята кулминация, защото това е моментът със солидната подкрепа на извънучилищното обучение. Тоест можем да обобщим, че българинът усвоява правилата за употребата на запетаята, обяснени със синтактичния принцип, на възраст от 12 до 14 години. След това синтактичният принцип и всякакво друго обяснение на правописа чрез лингвистичен анализ избледнява прогресивно в паметта на непосветилите се на науката за езика подрастващи и отдавна пораснали.

За посветилите се на езиковедската наука не би било трудно да разберат кое изречение е *просто* и кое – *сложно*; кое просто изречение кое друго изречение или коя част от него пояснява. Специалистите по езика познават значението и на останалите синтактични термини, чрез които са обяснени правилата за употребата на запетаята: *еднородни части, обособени части, вметнати думи и изрази, присъединителни конструкции, съюзи, уточняващи думи* и т.н. Въпросът, който е повече от естествено да зададем в този момент, е защо езиковеди създават правила за езиковеди и ги налагат на цялото общество. На какво точно се базира логиката да има каквото и било очакване тези правила да „проработят“?

Всеки един от примерите в речника за употребата на запетаята илюстрира действащо синтактично правило, както е посочено в уводните думи за българската пунктуация. Обаче за хората синтаксисът е наука, а езикът – битие. Така правилата за запетаята остават извън битието, извън езиковата практика, дори и при съзнанието за тяхната важност и волята за водене на писмена реч по наложените правописни правила.

II. Отделни въпроси имат структуриране, което съвсем видимо възпрепятства възприемането им.

По-горе споменах, че броят на изложените правила за запетаята е повече от допустимото, и на първо място имах предвид излишното раздробяване на правилата на подправила. Това раздробяване може не само да отблъсне от идеята да се изчете целият текст, но и да възпрепятства разбирането на и без това чуждата на масовия читател материя. Следващите няколко правила са раздробени по обща схема.

1. Правилото, че пред еднократно употребените съюзи *и* и *или* не се поставя запетая, в речника изглежда по този начин:

(1) „Не се отделят със запетая две еднородни части, които са непосредствено свързани със съюзите *и* и *или*.“

(2) „Пише се запетая пред съюзите *и* и *или*, когато след първата еднородна част следва обособена част.“

(3) „Пише се запетая пред съюзите *и* и *или*, когато след първата еднородна част следва вметнат израз, изискващ отделяне със запетая.“

(4) „Пише се запетая пред съюзите *и* и *или*, когато след първата еднородна част следва обръщение“ [75].

(5) „Не се отделят със запетая две прости изречения, ако са непосредствено свързани със съюзите *и* и *или* и ако всяко от простите изречения е независимо и може да се употребява самостоятелно.“

(6) „Пише се запетая между две прости изречения, ако началото на второто изречение започва с *и* и първото просто изречение пояснява второто.“

(7) „Когато между две прости изречения, свързани със съюзите *и* и *или*, е разположено друго просто изречение, което пояснява първото изречение, пред *и*, *или* се поставя запетая.“

(8) „Когато първото от две прости изречения, свързани със съюзите *и*, *или*, завършва с обособена част, пред *и*, *или* се пише запетая.“

(9) „Когато първото от две прости изречения, свързани със съюзите *и*, *или*, завършва с вметнат израз, който се отделя със запетая, пред *и*, *или* се пише запетая.“

(10) „Когато първото от две прости изречения, свързани със съюзите *и*, *или*, завършва с обръщение, пред *и*, *или* се пише запетая“ [82].

2. Правилото, че пред въвеждащото просто изречение съюз *да* не се поставя запетая, е получило следните „разклонения“:

(1) „Не се отделят със запетая две прости изречения, ако второто изречение е въведено със съюза *да*.“

(2) „Когато между две прости изречения, свързани със съюза *да*, е разположено друго просто изречение, пред *да*-изречението се поставя запетая.“

(3) „Когато първото от две прости изречения, свързани със съюза *да*, завършва с обособена част, пред *да*-изречението се поставя запетая.“

(4) „Когато първото от две прости изречения, свързани с *да*, завършва с вметнат израз, който се отделя със запетая, пред *да*-изречението се поставя запетая.“

(5) „Когато първото от две прости изречения, свързани с *да*, завършва с обръщение, пред *да*-изречението се пише запетая“ [79–80].

3. Следващото правило по същата схема е за това, че пред въвеждащата просто изречение въпросителна дума не се поставя запетая:

(1) „Не се отделят със запетая две прости изречения, ако второто изречение е въведено с въпросителна дума и пояснява смисъла на предходното изречение.“

(2) „Когато между две прости изречения, свързани с въпросителна дума, е разположено друго просто изречение, пред въведеното с въпросителна дума изречение се поставя запетая.“

(3) „Когато първото от две прости изречения, свързани с въпросителна дума, завършва с обособена част, пред въведеното с въпросителна дума изречение се поставя запетая.“

(4) „Когато първото от две прости изречения, свързани с въпросителна дума, завършва с вметнат израз, който се отделя със запетая, пред въведеното с въпросителна дума изречение се поставя запетая.“

(5) „Когато първото от две прости изречения, свързани с въпросителна дума, завършва с обръщение, пред въведеното с въпросителна дума изречение се поставя запетая“ [80–81].

4. А ето и едно правило, което не е заложено в учебната програма в прогимназията и е слабо известно:

(1) „Не се пише запетая между два съюза, които следват непосредствено един след друг и въвеждат различни прости изречения, при условие че първият съюз е неударен и едносричен.“

(2) „Ако първият от двата съюза е многосричен, съюзите се разделят със запетая.“

(3) „Не се пише запетая между неударен едносричен съюз и разположена непосредствено след него обособена част.“

(4) „Многосричен съюз и разположена непосредствено след него обособена част се отделят със запетая.“

(5) „Не се отделят със запетая неударен едносричен съюз и разположен непосредствено след него вметнат израз, който изисква отделяне със запетая.“

(6) „Със запетая се отделят многосричен съюз и разположен непосредствено след него вметнат израз, който изисква отделяне със запетая“ [83].

Правилата дотук, наброяващи внушителния брой 26, всъщност са само 4 – четирите, които съм въвела с арабски цифри извън скоби, предала съм с по едно изречение и съм отбелязала, че в речника са подложени на раздробяване. Изясняването на четирите правила в четири ясни и кратки изречения е техният шанс да бъдат възприети от лингвистите, които се стремят да следват указанията за правописа. Сега ще уточня в какво виждам затлачващия възприятието ефект на схемата, по която правилата са изложени в речника.

Първото правило е изчерпано в дефинициите (1) и (5). Самото разделяне на случаите със съюзите *и* и *или* на случаи в простото и на случаи в сложното изречение е излишно усложнение, защото правилата за съюзите *и* и *или* в двата вида изречение – просто и сложно – съвпадат. Така дефиницията в своята същност се свежда до едно-единствено изречение. За второто и за третото правило това изречение се намира в (1). За четвъртото правило е измислена опозиция, която също излишно е раздробена в (1) и (2).

Останалите дефиниции от речника, които съм номерирала с цифри в скоби, се отнасят за други въпроси, чието изясняване не трябва да е сред правилата за съюзите *и*, *или*, *да* и въпросителните думи, а там, където са изяснени именно другите въпроси.

Под номера (2) и (8) в първо правило, (3) във второ и в трето правило и (3) и (4) в четвърто правило е загатната пунктуацията на обособените части – пунктуация, според която те *винаги* се отделят със запетаи, а не само в тук обсъжданите четири правила.

Под номера (3) и (9) в първо правило, (4) във второ и в трето правило и (5) и (6) в четвърто правило по същия начин е загатната пунктуацията на вметнатите изрази. Тя сама по себе си се нуждае от преизглеждане, защото не може да се каже, че делението на вметнатите части на отделяни и неотделяни със запетаи се е наложило в езиковата практика във вида, в който изискват кодификаторите.

Под номера (4) и (10) в първо правило и (5) във второ и в трето правило е загатната пунктуацията на обръщението, т.е. неговото отделяне със запетаи *винаги*, а не само в тук обсъжданите четири правила.

Под номера (6) и (7) в първо правило и (2) във второ и в трето правило е прокарано правилото, че след края на всяко подчинено изречение се поставя запетая, ако неговият край не е край и на цялото сложно изречение. Относно това правило в езиковата практика се наблюдава системност – за съжаление, не в следването, а в игнорирането му.

Всички тези подправила, които съм отбелязала с цифри в скоби, представляват именно загатвания, които трябва да доведат читателя на речника по един много сложен умозаключителен път до един много прост извод, а именно: *пред еднократно употребените съюзи и, или, да и въпросителните думи не се поставя запетая, освен ако пред тях не стои изреченска част, която се огражда със запетаи*. Отново за съжаление, езиковата практика показва, че читателят на речника по една или друга причина не поема по този сложен път. От много отдавна.

### III. Съвсем явна е несъстоятелността на някои правила.

Сред цялата мрежа от правила за поставяне и непоставяне на запетаи авторите на изпитните тестове си имат любими въпроси. На тези въпроси задължително биват изпитвани малки и големи по причина, върху която не се разсъждава. А тази причина казва много: това са слабостите в пунктуацията, които се отхвърлят от езиковата практика. Поредният абсурд е, че точно защото тези правила се отхвърлят, ударието се поставя върху тях. Такива – неоснователни и следователно излишни – според мене са следните правила.

(1) „Пише се запетая пред съюза *или*, когато е втора съставка от двойните съюзи *ли – или*, *дали – или*“ [76].

Съвсем логично, това правило не се наложи в езиковата практика, защото човек не би могъл да открие нито едно убедително основание

за налагането му – от интонационен, смислов, синтактичен или някакъв друг характер. Случаите с тези двойки съюзи не са аналогични на случаите с многократно употребяваните *и – и, или – или, хем – хем, ту – ту, нито – нито*, които са ударени и въвеждат изреждане на еднотипни конструкции (части на изречението или цели прости изречения), следователно съставките на тези съюзи стоят в интонационна, смислова и синтактична връзка помежду си. Тъй като повтарянето на един съюз напомня за наличието на изреждане, не е без значение и това дали двете съставки са еднакви. При случаите с *ли – или, дали – или* се губи връзката между първата и втората съставка, а именно тя би дала основание съюзите да се възприемат като двойни и да имат такава пунктуация. Особено неприемливо изглежда поставянето на запетая между двете съставки, когато изречението е просто и по-кратко и те се нареждат една до друга, така че рядко може да се изпълни правилото в случаи като този: *Ще дойдеш ли, или не?* Но и като този: *Ще ми помогнеш ли, или да помоля Иван?*

(2) Друго правило, което налага поставянето на запетая, но не се спазва в езиковата практика, се отнася до затварящата простото изречение запетая:

„Когато просто изречение е разположено между частите на друго просто изречение, със запетая се отделят и началото, и краят му с изключение на случаите в т. 88.2, 89.2“ [79].

Въпросните точки 88.2 и 89.2 се отнасят за случаите, при които началото на простото изречение не се отделя със запетая:

„88.2. Когато *да*-изречение е разположено между частите на друго просто изречение, краят на *да*-изречението се отделя със запетая“ [79].

„89.2. Когато просто изречение, въведено с въпросителна дума, е разположено между частите на друго просто изречение, със запетая се отделя краят му“ [81].

Само по себе си разкриването на простото изречение в рамките на сложното изисква граматическа подготовка, което изключително много свива броя на хората, способни да се справят с това правило. Допълнително отпадането на отварящата простото изречение запетая възпрепятства следването на правилото, защото границите на простото изречение се размиват. А ако сложното изречение е по-кратко, поставянето на затварящата запетая би озадачило, например в случаи като този: *Тя реши да замълчи, и спорът угасна.*

Разсъжденията могат да продължат в следната посока: съставното глаголно сказуемо има конструкцията на подчиненото допълнително и на подчиненото обстоятелствено изречение за цел, когато тези подчинени изречения са въведени със съюза *да*. Нелингвистът обаче не провежда синтактичен анализ, докато пише, и няма как да прозрے разликата в пунктуацията например на горния случай и на този: *Тя трябва да замълчи и спорът ще угасне.*

(3) Връзката на запетаята с относителните местоимения и с относителните местоименни наречия не е фиксирана в ясно, еднозначно правило. Докато в езиковата практика се наблюдава някаква системност в поставянето на запетая пред относителните местоимения и наречия, в речника откриваме следните варианти в пунктуацията:

*„Името, както и графичният знак са регистрирани в Патентното ведомство.*

*За тази работа се изисква колкото сила, толкова и смелост.*

*С жалбата може да се оспори както законосъобразността, така и целесъобразността на административния акт“ [75].*

*„Очите на много животни съдържат слой кристално вещество, което отразява светлината“ [78].*

*„Винаги, когато е спокоен, човек мисли по-трезво“ [79].*

*„Не се отделят със запетая две прости изречения, ако второто е въведено с относително местоимение и пояснява сказуемото от първото просто изречение.*

*И стана каквото стана!*

*Посочете който искате човек тук!*

*Взех каквото ми попадна пред очите в първия миг.*

*Ще се срещам с когото си искам.*

*Не яжте каквото Ви падне.*

*Учи колкото можеш“ [83].*

От тези примери и от това указание трябва сами да си направим извода, че пред относително местоимение се поставя запетая само когато въвежда подчинено определително изречение, а пред относителното местоименно наречие винаги се поставя запетая с изключение на случаите от типа *колкото – толкова и, както – така и*, определяни като двойни съюзи, при които запетаята се поставя пред втората съставка. Правило с такава степен на усложненост трудно може да се наложи в езиковата практика.

(4) Любимо правило за съставящите тестове върху пунктуационните правила е следното:

*„Не се отделят със запетая две прости изречения, ако пред съюза или съюзната дума, въвеждащи второто изречение, стои отрицателната частица не или уточняваща дума или израз (даже, дори, дълго, едва, единствено, именно, много, малко, особено, поне, само, тъкмо, чак, твърде дълго, твърде скоро и под.)“ [81].*

По това правило са включвани задачи в тестове за различни образователни степени, тъй като то попада в категорията *уловки*, което означава, че хората не се сещат за него. А не се сещат, защото не усещат основанието за неговото въвеждане. Определянето на изредените в горното правило думи и изрази като *уточняващи* би трябвало да изясни защо заради тях запетаята отпада, но аз не откривам никакво изясняване на въпроса.



Неясна също така е разликата в пунктуацията например на следните две изречения: *Жената се спря пред картината, на която беше възхитил и той*; *Жената се спря пред картината тъкмо която беше привлякла и неговия поглед*. Като уточняващи, посочените думи се свързват смислово с въвеждащия простото изречение съюз, но това е така и с появяващия се пред съюза предлог – случай, при който запетаята все пак не отпада.

Друго *неуточнение* при уточняващите думи е кои са останалите такива, включени в завършека на правилото *и подобни*. Уточняваща изглежда например думата *винаги*, защото тя показва смислова връзка със съюза и затова изглежда част от същото просто изречение. Авторите на речника обаче не мислят така, защото в един от примерите (към друго правило) са написали запетая между *винаги* и съюза, т.е. оставили са *винаги* в съседното просто изречение:

„*Винаги, когато е спокоен, човек мисли по-трезво*“ [79].

Това поставя правилото за уточняващите думи в сферата на субективните преценки.

(5) Ще посоча още едно правило, чиято логика не помага да бъде запомнено и прилагано в езиковата практика: ако пред изискващи отделяне със запетая съюз, обособена или вметната част се появи едносричен съюз, отварящата запетая пред изискващите отделяне със запетая съюз, обособена и вметната част отпада. До този извод всеки сам трябва да достигне, след като прочете няколкото точки в изложението за пунктуацията, които цитирах по-горе като четвърто правило към т. II в тази статия. Също както в случаите, в които се изисква отварящата запетая на простите изречения да се изпуска, а затварящата винаги да се поставя, и в този случай, ако пред едносричния съюз не се поставя запетая, се размиват границите на частите, изискващи отделяне със запетая, което означава, че затварящата запетая системно ще бъде пропускана.

В следното изречение например пунктуацията не следва ясни за неспециалиста по езика правила:

„*Двете жени бързаха да ушийт роклята в тоя следобед и погълнати в работа, малко разговаряха*“ [83].

Тъй като пред съюза *и* заради самия него не се поставя запетая, а той е едносричен, обособената част след него *погълнати в работа* не се обособява с отваряща запетая, при което се губи усетът, че това е обособена част, и затварящата запетая изглежда неуместна. Освен това „недоразумение“ тук може да се различи още едно: в дадения пример пред съюза *и* завършва подчинено изречение, а щом затварящата такава изречение запетая е задължителна, защо тук тя все пак е пропусната? Според мене това е точно такова недоглеждане, на каквото винаги ще се натъкваме в езиковата практика.

Да се оформят правописните и пунктуационните правила така, че да получат реализация в езиковата практика, е нелека задача, защото



това означава да се прокара път между науката за езика и писмената реч на всички ползвачи българския език хора. Миналото и настоящето вече категорично са ни доказали необходимостта от съвсем нов подход към тази задача, чието значение се проявява в много посоки. Първата стъпка към откриването на този подход трябва да потърсим в отговорите на въпросите *кой* създава правилата и *за кого* ги създава. Това ще ни насочи към отговора на ключовия въпрос близо до коя от двете страни на опозицията *кой – за кого* трябва да стоят правилата. Осъзнаем ли истината за това, ще разполагаме с отправната точка на усилията, които трябва да вложим в решаването на този наболял за обществото ни проблем. А имаме ли отправна точка, имаме и шанс за успех. Ще завърша със своя личен извод, че всичко е въпрос, от една страна, на разум, от друга, на добра воля. И бихме могли да потърсим и от двете в нашите лингвистични среди.

#### *Литература*

- [1] *Официален правописен речник на българския език*. София, „Просвета“, 2012, 676 с.